

Amsterdam in 1894. Panorama's en stadsgezichten van G.H. Heinen

In *Mijn toren*, het openingsverhaal van de in 1901 verschenen bundel *Toen ik nog jong was*¹, beschrijft Justus van Maurik hoe hij in het begin van de jaren 1860 als jongetje, in gezelschap van zijn vader, de Oudekerkstoren mocht beklimmen. Een lang gekoesterde wens ging in vervulling. Toen hij over de balustrade naar beneden keek, moest hij even een gevoel van misselijkheid en weehed overwinnen: *alles draaide voor mijn oogen en ik week verschrikt terug*.² Maar daarna had hij alle aandacht voor het weidse uitzicht. Hij zag de Nieuwe Stadsherberg in het IJ, het open havenfront en daarachter de Volewijk en verder in het noorden zelfs Zaandam; in het oosten de Schreierstoren, De Waag, de Oosterkerk met daarachter de Funen, en de Muiderpoort; in de verte de Zuiderzee met Pampus en het stompe torentje van Muiderberg; meer naar het zuiden lag de veemarkt. De Amstel was door huizen aan het gezicht onttrokken, maar in de verte waren wel de torens van Diemen en Ouderkerk te zien. Rondom de stad waren weilanden en boerderijen. Alleen in het westen strekte de stad zich zo ver uit dat hij voorbij het Paleis, de Nieuwe Kerk en de Westertoren nauwelijks enig groen zag.

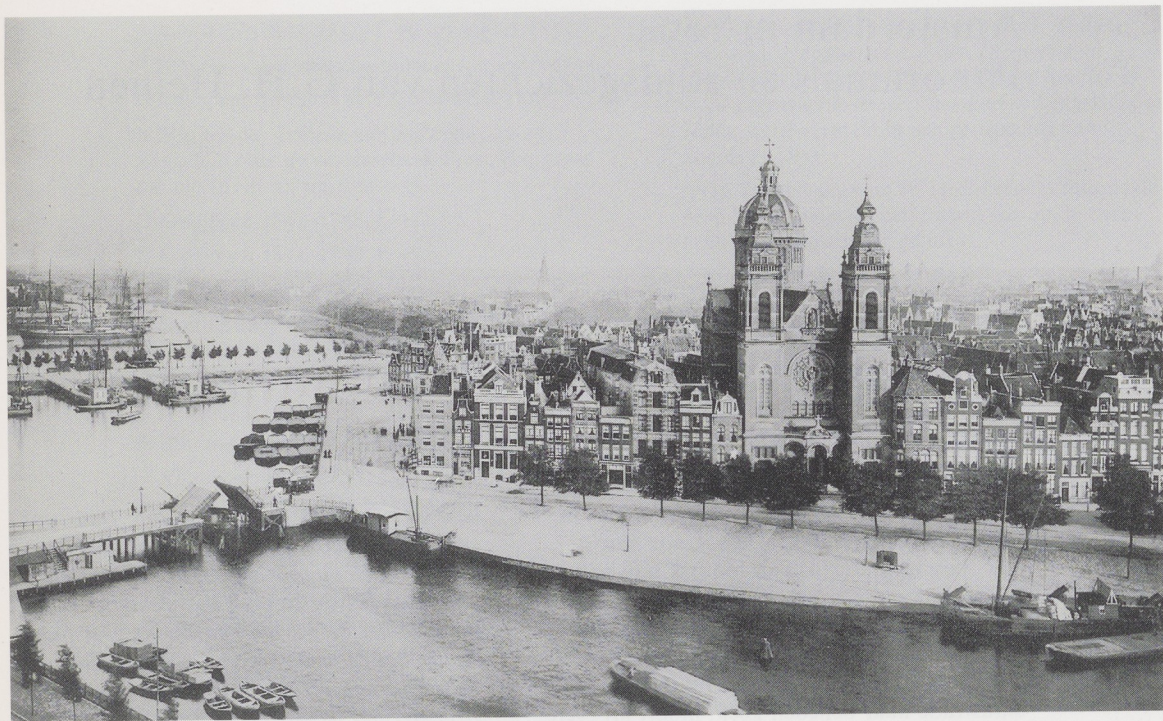
Toen Van Maurik omstreeks 1900 nogmaals de Oudekerkstoren beklom was het uitzicht sterk veranderd. Juist in de tussenliggende 40 jaar was Amsterdam enorm uitgebreid. De 17de-eeuwse stadswallen waren geslecht en grotendeels bebouwd en daarbuiten waren

hele nieuwe stadswijken ontstaan: *Dáár was eenmaal de Buitensingel, daar is nu de Nassaukade... en daar achter is de nieuwe stad. Dáár was het Drilveld en de Veemarkt, daar staat nu het Paleis voor Volksvlijt... en daarachter ligt de nieuwe stad, dáár staat het Rijksmuseum, vroeger was daar weiland... en er achter ligt de nieuwe stad.[...] In 't Oosten, in het Westen, in 't Zuiden, zoo ver het oog reikt, een zee van huizen, torens en gebouwen, een oneindigheid van daken, schoorstenen en geveltoppen. Geen boomen, geen weilanden meer in de verte, maar daken, huizen en nog eens daken;... overal een nieuwe stad! In 't Noorden slechts een deel nog van 't IJ – ook daar zijn kaden, huizen, loodsen en gebouwen verzezen. Waar vroeger schepen en schuiten voeren, stoomen nu treinen het Centraalstation binnen...*³

Deze, voor Justus van Maurik verbluffende, *nieuwe stad* vormde het werkterrein en het decor voor de fotograaf G.H. Heinen. Hij maakte omstreeks 1894 foto's vanaf de daken van deze nieuwe gebouwen. Zo beklom hij meerdere malen de trappen naar de hoogste verdiepingen van het Rijksmuseum, het Centraal Station (afb. 1), het Amstel Hotel, het Doelen Hotel (afb. 2) en het Paleis voor Volksvlijt. Maar ook vanaf minder voor de hand liggende uitzichtspunten, zoals de watertoren van Nieuwer Amstel (afb. 3), of vanuit zolderkamers van woonhuizen maakte hij zijn panoramafoto's. Door dergelijke ongebruikelijke standpunten op te

Afb. 1. G.H. Heinen, Prins Hendrikkade met de Sint Nicolaaskerk, gezien vanaf het Centraal Station, ca. 1894. Lichtdruk door Kleinmann & Co., 28,3 x 46,1 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

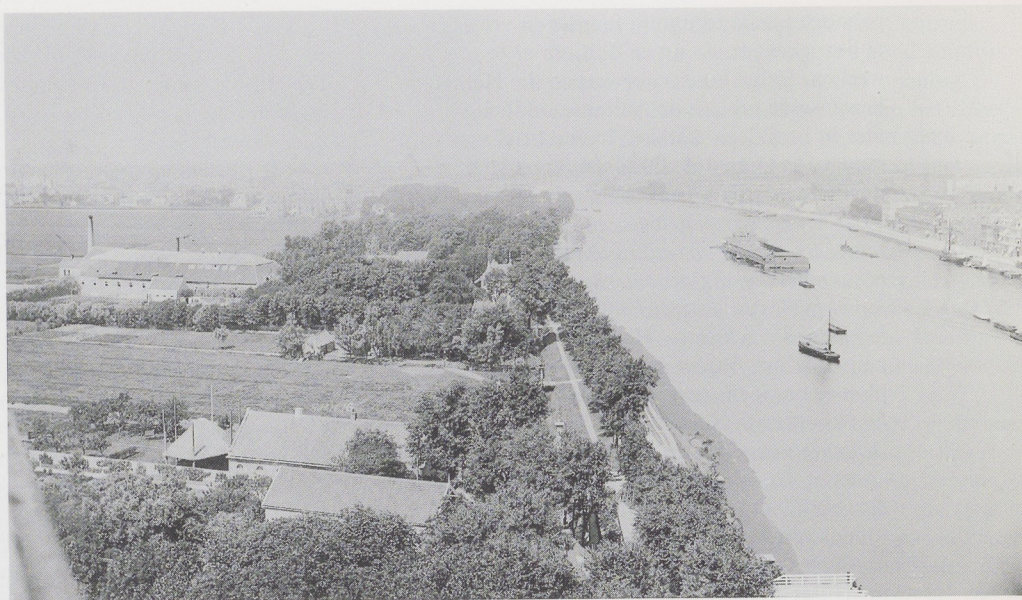

Afb. 2. G.H. Heinen, Kloveniersburgwal, gezien vanaf het dak van het Doelen Hotel, ca. 1894. Lichtdruk door Kleinmann & Co., 27,2 x 44,8 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 3. G.H. Heinen, *De Amstel, gezien vanaf de voormalige watertoren van Nieuwer Amstel, ca. 1894*. Daglichtcolloidiumzilverdruk in het *De Bussy-album* (nr. 17), 27,7 x 46, 8 cm. *Historisch-Topografische Atlas, Gemeentearchief Amsterdam*.

zoeken heeft Heinen unieke panoramafoto's van Amsterdam kunnen maken. Onlangs verwierf het Rijksprentenkabinet een album met 25 lichtdrukken naar deze foto's, *Panorama's en stadsgezichten van Amsterdam*, gefotografeerd en uitgegeven door G.H. Heinen. Het album maakt deel uit van de fotocollectie van de Rijksdienst Beeldende Kunst die begin dit jaar werd overgedragen aan het Rijksmuseum.⁴

G.H. Heinen

Gerrit Hendricus (of Hendrik) Heinen werd op 1 augustus 1851 in Aalten bij Winterswijk geboren als zoon van de landbouwer Jan Willem Hei(j)nen en Antonetta Piepers.⁵ Over de schoolperiode van Heinen en zijn leertijd erna is weinig bekend. Onderzoek naar een zekere meester Jansen in Aalten, bij wie Heinen volgens een artikel in *De Week Geïllustreerd* het schildersvak zou hebben geleerd, leverde niets op. Een schilder van die naam is in die periode in Aalten niet bekend.⁶ In 1870 ging Heinen, 19 jaar oud, voor enkele maanden naar Warnsveld bij Zutphen; hij keerde begin 1871 weer in Aalten terug. Vanaf begin september 1877 woonde hij een half jaar in Rotterdam om er het vak van huis- en decoratieschilder te

leren.⁷ In januari 1879 tenslotte verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij bijna 40 jaar zou blijven wonen. Hij wisselde in het begin viermaal van adres tot hij in november 1887 op het Leidseplein 9 kwam te wonen op de hoek van het Kleine-Gartmanplantsoen (vroeger Baangracht), waar nu café *Heineken Hoek* is gevestigd. In 1907 verhuisde hij naar de Amstelveenseweg 148, waar hij tot 1918 bleef wonen.⁸

Op 18 februari 1880 trad Heinen in het huwelijk met Maria Streuli, een Zwitserse uit Horgen bij Zürich, van wie hij in 1911 weer scheidde. Tussen 1881 en 1897 kregen zij negen kinderen: zes dochters en drie zoons.⁹ In 1913 trok Heinen zich grotendeels uit zaken terug; alleen het schilderen in bas-reliëf, waarin hij een grote vaardigheid had bereikt, bleef hij beoefenen.¹⁰ Alles wijst erop dat hij zijn schaapjes op het droge had. Vanaf 1919 komt Heinen niet meer in de adresboeken van Amsterdam voor. Als vermogend man heeft hij het laatste deel van zijn leven in Italië doorgebracht, in het plaatsje Torno aan het Comomeer. Heinen had altijd nauwe contacten met Aalten onderhouden. Tijdens zijn Amsterdamse jaren, maar ook later toen hij in Italië woonde, keerde hij regelmatig naar zijn

geboorteplaats terug om familie en vrienden te bezoeken, en zo nu en dan om er te werken. Enige kunstvoorwerpen die Heinen bezat wilde hij aan de Aaltense oudheidkamer in bruikleen afstaan. In een brief van 20 maart 1929 aan Jos. Driessen, voorzitter van de Oudheidkamer in Aalten, schreef Heinen: *Voor eenige dagen geleden zag ik in de Aaltense Courant dat mijn geboorteplaats ook een oudheidkundig genootschap bezit. Ik ben in het bezit van 3 triptieken, meesterwerken op het gebied van kunst...* Heinen die zich beijverde om Aalten cultureel op een hoger plan te brengen, vervolgde: *Wanneer deze kunstwerken in Aalten zullen zijn, dan zal Aalten als een kunstplaats worden genoemd en Arnhem, Nijmegen en Zutphen zullen het bezoeken.*¹¹ Op 26 september 1930 is Heinen tijdens een bezoek aan Aalten overleden. Het museum van Aalten ontving drie gouden medailles en de ivoren triptieken in bruikleen. Andere toezeggingen, waaronder een portret door de Milanese schilder Pietro Armatie en andere medailles, zijn nooit gestand gedaan.¹² Tegenwoordig zijn alleen de drie medailles nog in het museum aanwezig. De in ivoor gebeeldhouwde altaarstukken had het museumbestuur in 1947 aan de erfgenamen teruggegeven, omdat de houten omlijstingen ervan vrijwel geheel door de houtworm waren aangetast.¹³

Heinen als decoratieschilder

Officieel staat Heinen in het Amsterdamse bevolkingsregister ingeschreven als *schilder*. In het adresboek uit het jaar 1887/1888 vindt men achter zijn naam: *Huis- en decoratieschilder. Speciaal in het schilderen van basreliëf*. In latere adresboeken is het tweede deel, zijn specialiteit, achterwege gebleven. Ook in de publiciteit profileerde Heinen zich altijd alleen als schilder. Zijn nevenberoep als fotograaf liet hij onvermeld. In het weekblad *De Kunstwereld* adverteerde Heinen in 1894 met de tekst: *G.H. HEINEN. Schildert plafonds door geheel Nederland. Atelier Amsterdam – Leidsche Plein 9.*¹⁴

Op dat moment, in 1894, had Heinen in Amsterdam al heel wat wand- en plafond-schilderingen op zijn naam staan.¹⁵ Hij decoreerde in 1883 het vernieuwde *Doelen Hotel*.¹⁶

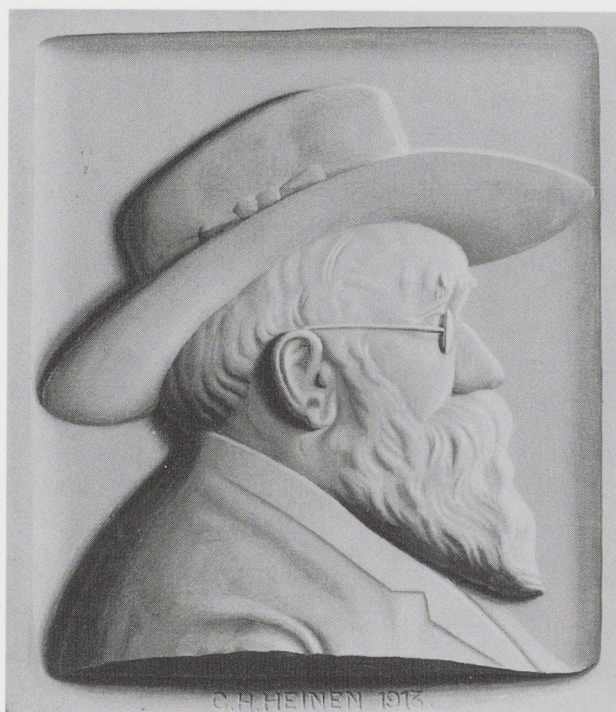
In 1887 voorzag hij de wanden van *Restaurant Schiller*, destijds op het Damrak 93, van oud-Amsterdamse stadsgezichten.¹⁷ De beschildering van de eetzaal van het *Victoria Hotel* dateert van drie jaar later.¹⁸ In 1899 decoreerde Heinen de muren van de nieuwe zalen van café *De Bisschop*, op de hoek van de Dam en het Damrak.¹⁹

Het *Restaurant Schiller* had een speciale betekenis voor Heinen. George Schiller, een Duitse emigrant, had met dit restaurant in een kelder aan het Damrak zijn naam in Amsterdam gevestigd. Het restaurant was een lange pijpenla, dat de bijnaam *De Kuil* of ook wel *De Schilderskuil* had omdat er veel kunstenaars onder de stamgasten waren. Heinen raakte er voor het leven bevriend met de schilder Johan Staller (1880–1956) en ook met George Schiller zelf. Het verhaal gaat dat Schiller in 1892 de grote, en succesvol gebleken, sprong naar het Rembrandtplein heeft aangedurfd dankzij de aanmoedigingen van Heinen en van C. Beversen van Brouwerij De Amstel.²⁰

In 1890 bracht Heinen de Aaltenaar G.J. Prins (1868–?) in contact met Schiller.²¹ Prins zou een café, bierhandel en bottelarij in Aalten erven en wilde bij Schiller het vak leren.²² De eerste maanden van zijn Amsterdamse verblijf woonde Prins bij Heinen. Vier jaar later, toen Prins terugkeerde in Aalten, werd hij eigenaar/tapper van café *Schiller Prins*, zoals hij het café noemde. In 1901 richtte Prins, op aanraden van zijn vroegere patroon Schiller, een sociëteit op. Op die manier kon hij ook na sluitingstijd aan een besloten gezelschap blijven schenken en zo zijn omzet vergroten. De sociëteitsvereniging werd *Schiller* genoemd. Als beschermheren van de sociëteit traden George Schiller en G.H. Heinen op. Toen er in 1902 een serre aan de zaak werd gebouwd bood Heinen aan de wanden te decoreren. Hij beschilderde ze met tafereelen uit de omgeving van Aalten, die de vier jaargetijden symboliseerden.²³ Deze schilderingen zijn later van de wand genomen en opgerold op de zolder terecht gekomen. De huidige eigenaar van het café heeft ze daar teruggevonden, geheel verkruid en niet meer te restaureren. Om een indruk van de schilderingen te krijgen

Afb. 4. G.H. Heinen, Zelfportret. Olieverf op doek, 565 x 500 mm. Museum Frederikshuus, Aalten.

moeten we ons behelpen met foto's, waarop een gezelschap in de serre poseert.²⁴ Op de achtergrond van sommige daarvan kan men een glimp van de wandschilderingen opvangen. Wel bewaard zijn twee *witjes* (schilderingen in bas-reliëf) die Heinen in 1913 vervaardigde voor de gelagkamer van het café, mogelijk ter gelegenheid van het 12½-jarig bestaan van *Sociëteit Schiller*. Het ene *witje* zit nu nog op oorspronkelijke plaats in een oude open schouw in café *Schiller*, zoals het etablissement tegenwoordig heet. Het is intussen wel beschadigd en flink bruin geworden en draagt, kortom, de sporen van het caféleven. Het andere *witje* is een zelfportret van de schilder (afb. 4) dat lange tijd in het café heeft gehangen tot het omstreekt 1980 gekocht werd door het Museum Frederikshuus in Aalten.²⁵

Heinen heeft niet uitsluitend horeca-interieurs beschilderd, zoals het voorgaande misschien doet vermoeden, maar ook stations. Hij decoreerde het Centraal Station in Amsterdam²⁶, het station van Enschede en dat van Antwerpen. Over het aandeel van

Heinen in de decoraties van het Centraal Station in Amsterdam zijn we goed geïnformeerd. Naar aanleiding van de opening ervan wijdde een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* van 12 oktober 1889 uitgebreid aandacht aan het interieur en met name aan de beeldhouwde en geschilderde decoraties. Heinen maakte door middel van een ingezonden brief bezwaar tegen de passage met betrekking tot de uitvoerders van de schilderingen: *Al de ontwerpen voor de versiering kenmerken de hand van den bouwmeester; dat neemt niet weg, dat ook de uitvoerende kunstenaar er zijn stempel op heeft gedrukt. Het leeuwenandeel in het versierend schilderwerk had de leeraar aan onze Rijkschool voor kunstnijverheid, de heer George Sturm, een talentvol schilder, maar die zijne Duitsche (Oostenrijksche) kunstopleiding niet verloochent, zoodat zijn werk geen Hollandsch karakter draagt. Hij werd verdienstelijk terzijde gestaan door den heer J. Visser Jr., leeraar aan de Quellinusschool. De overige beschildering, benevens het binnen- en buitenschilderwerk, werd uitgevoerd door den heer Heinen.*

Heinen reageerde met de volgende woorden: *Als eenig aannemer van het decoratief schilderwerk protesteer ik tegen het bovenstaande, daar de heer Sturm tijdens de uitvoering van het decoratief schilderwerk slechts zelden, en dan nog maar voor een oogenblik, met dr. Cuypers het station bezocht; dit kon ook wel niet anders, daar de heer Sturm leeraar is aan de school voor kunstnijverheid en tevens eene opdracht had om voor een bedrag van f 8000 teekeningen te maken en wel voor f 5000 voor het Rijksmuseum en voor f 3000 voor het station (het laatste bedrag moest ik zelf betalen en het eerste werd me door prof. Sturm medegedeeld). Buitendien had prof. Sturm nog werk voor particulieren onderhanden. Ieder zal toch begrijpen dat bij dit vele werk aan één persoon om in zijn vrije schooluren uit te voeren van Mei tot December, er zeker niet veel tijd voor schilderen kon overschieten. Trouwens had ook prof. Sturm niets met het decoratief schilderwerk te maken.*

Sturm zou alleen de ontwerptekeningen voor de figurale versieringen op ware grootte leveren. Dit is echter niet geheel volgens afspraak

Afb. 5. Wandschildering 'De grijsaard en de mannelijke leeftijd' (uit de serie 'De vier leeftijden') in de Koninklijke Wachtkamer van het Centraal Station van Amsterdam, geschilderd door G.H. Heinen naar ontwerp van G. Sturm. Foto Rijksvoorlichtingsdienst, 's-Gravenhage.

verlopen. Een gedeelte van de tekeningen werd door Sturm als kleine schetsen afgegeven. Heinen moest ze zelf vergroten. De supervisie over vorm en kleur bleef steeds in handen van Cuypers. Op enkele kleinere schilderijen na was al het schilderwerk in de restauratiezalen en de *Eetkamer* (de Vierseizoenenkamer) en in alle wachtkamers, inclusief de Koninklijke Wachtkamer (afb. 5), door Heinen uitgevoerd.

Over de technische uitvoering was Heinen niet te spreken. Zijn ongerustheid daarover wilde hij tenslotte ook nog kwijt. Hij vond het jammer dat *het station in lijmvelf moest worden gedecoreerd; iedere deskundige weet toch dat lijmvelf niet kan worden afgewaschen zonder het werk geheel te vernietigen; dit mag voor een kerk of museum geen bezwaar opleveren, voor een station vind ik dit een groot bezwaar, en zeer spoedig zal de zeer kleurige decoratie onder rook en vuil bedolven zijn. Ook had in plaats van goudbrons echt bladgoud gebruikt moeten worden. Ieder vakman zal erkennen dat goudbrons niet lang goed kan blijven, en wanneer het na nu drie jaar gezeten te hebben nog eenig effect maakt, dan voorspel ik toch nu reeds dat dit de langste tijd geweest zal zijn.*²⁷

Uit het bovenstaande blijkt dat Heinen als aannemer voor de uitvoering van al het deco-

ratieve schilderwerk in het Centraal Station verantwoordelijk was. Een grote opdracht, waarvoor hij vele werknemers ingeschakeld moet hebben. Uit het feit dat de bouwmeester van het Centraal Station, P.J.H. Cuypers, Heinen het volledige schilderswerk had opgedragen moet worden afgeleid dat het schildersbedrijf van Heinen tot de groten van de stad behoorde.²⁸

Ondanks de sombere voorspellingen van Heinen over de bestendigheid van de schilderijen, zijn er op verschillende plaatsen in het station nog decoraties bewaard gebleven, bijvoorbeeld in de 1ste klas restauratie, de aangrenzende Vierseizoenenkamer, de 1ste klas wachtkamer, de stationshal, maar vooral, want daar bevinden zich nog de meeste schilderijen, in de Koninklijke Wachtkamer.²⁹

De foto's van Heinen

Weinig mensen zullen de panorama's en stadsgezichten kennen die de fotograaf Heinen aan het eind van de vorige eeuw in Amsterdam maakte. Deze panoramafoto's spreken sterk tot de verbeelding, niet alleen door hun kloeke formaat van ongeveer 25 bij 50 cm, maar ook door de hoge kwaliteit. Weliswaar duiken zo nu en dan enkele van zijn foto's in publikaties op, maar deze

Afb. 6. Omslag van het lichtdrukkenalbum *Panorama's en Stadsgezichten*, 1894. Lichtdruk door Kleinmann & De Jong, 48,2 x 64,4 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

dienen meestal als illustraties van een bepaald onderwerp.³⁰ De overzichtsfoto's van Heinen geven een fascinerend beeld van het Amsterdam van 100 jaar geleden. Tegen de lucht tekenen de torens van oude en nieuwe rokende schoorstenen hoog boven de daken uitsteken. Door de vaak haarscherpe opnamen zijn ook de kleinste details zichtbaar van de bedrijvigheid in de stad en zelfs opschriften en reclameteksten zijn soms leesbaar.

Het Rijksprentenkabinet is in het bezit van een uit 25 lichtdrukken bestaand album dat door Heinen is samengesteld, *Panorama's en Stadsgezichten van Amsterdam*. In het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden en het Gemeentearchief van Amsterdam is hetzelfde album aanwezig, zij het dat de samenstelling van de platen in die exemplaren niet

helemaal gelijk is. De laatste instelling bezit bovendien een album met 28 panoramafoto's (daglichtcollodiumzilverdrukken), afkomstig uit het bezit van de uitgever J.H. le Cosquino de Bussy, en een aantal losse panoramafoto's in dezelfde techniek.

Op het omslag van *Panorama's en Stadsgezichten van Amsterdam*, uitgevoerd in lichtdruk, zijn vijf kleine panorama's van Amsterdam als inzetjes afgebeeld, omlijst door florale motieven (afb. 6). De gestileerde waterlelies heeft de ontwerper, ongetwijfeld Heinen zelf, geraffineerd laten doorlopen in het water van de foto's bovenaan het omslag. In drie cartouches zijn de titel en verdere gegevens vervat: *Panorama's en Stadsgezichten van Amsterdam, opname en uitgave van G.H. Heinen, schilder en fotograaf*. In het midden staat een puttofiguurtje met in elke hand een wapenschild. Het linker wapen,

Afb. 7. G.H. Heinen, *Het Oosterdok*, gezien vanaf het voormalige Meteorologisch Instituut aan de kop van de Oostelijke Handelskade, ca. 1894. Lichtdruk door Kleinmann & Co., 28,1 x 47,2 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 8. G.H. Heinen, *Het Rijksmuseum*, gezien vanuit de Jan Luykenstraat, ca. 1897. Daglichtcolloidiumzilverdruk, 27,7 x 46,8 cm. Historisch-Topografische Atlas, Gemeentearchief Amsterdam.

voorzien van een gevleugeld wiel, meestal gebruikt als embleem van de spoorwegen *snel en zeker*, symboliseert hier eerder de *moderne tijd*; het rechter vertoont de staf van Mercurius, de god van de handel. Links op het omslag is, in een fantasievolle architecturale omlijsting, de Amsterdamse stedemaagd afgebeeld. Zij zit op de boeg van een schip, heeft in haar rechterhand het wapen van Amsterdam en in haar linker de staf van Mercurius. Naast haar op het schip ligt een groot pakket, in touw gewikkeld, als symbool van de (overzeese) handel. Onder de stedemaagd staan, in een cartouche, de beginregels van Vondels loflied op Amsterdam: *Aan d'Aemstel en aan 't IJ / Daer doet sich heerlyck ope / Sy die als Keyserin / De kroon draeght van Europe*. De lichtdrukken in het album vertonen kleine variaties in hoogte en breedte. Een blindstempel *G.H. Heinen Amsterdam / Schilder en Fotograaf* is geplaatst in de marge midden onder de lichtdruk op alle bladen (met uitzondering van één, dat daarom ook niet in deze editie lijkt thuis te horen).

Voor wie Amsterdam kent zijn de panorama-foto's, al dan niet met behulp van de titels en onderschriften, meestal goed te herkennen. Ook de standpunten die Heinen voor zijn opnamen koos waren vaak niet moeilijk te localiseren, zoals het Paleis voor Volksvlucht, het Rijksmuseum, het Centraal Station of de Koepelkerk aan het Leidsebosje. Ingewikkelder werd het om vast te stellen welke woonhuizen Heinen als basis gebruikte en nog lastiger om zijn standplaatsen in het Oostelijk havengebied te bepalen, aangezien de situatie daar onherkenbaar is veranderd. Zo maakte Heinen foto's vanaf de, ten behoeve van de aanleg van de IJtunnel afgebroken directeurswoning van het Marine-etablissement (bijgenaamd *Het Paleis*)³¹, en vanaf het in 1975 afgebroken Meteorologisch Instituut op de kop van de Oostelijke Handelskade (afb. 7).

In totaal zijn bijna 50 verschillende panoramafoto's van Heinen bekend. Hij maakte vaak meerdere opnamen vanaf dezelfde plaats. Sommige opnamen lijken op het eerste gezicht identiek, maar vertonen bij nadere beschouwing minieme verschillen.

Deze variaties zijn ontstaan door kleine tijdsverschillen tussen de opnamen. De foto's zijn wel vanaf dezelfde plaats en op dezelfde dag opgenomen. Heinen maakte bijvoorbeeld een paar foto's vanaf het dak van het Amstel Hotel in noordwestelijke richting met een tussentijd van enkele minuten. Zo is op de ene foto (De Bussy-album nr. 16) aan de overkant van de Amstel een man met een handkar te zien. Op een andere opname (*Panorama's...* RPK blad P) lopen op die plek vier koeien; de man met de handkar bevindt zich nu verder naar links, bijna op de Hogesluis.³² Twee losse foto's, ingekaderd en met opdruk op passepartoutkarton, laten het Rijksmuseum zien vanuit de Jan Luykenstraat en – ongebruikelijk voor Heinen – op straatniveau (afb. 8). Beide foto's zijn met eenzelfde camerastand genomen met een tussentijd van niet meer dan 15 à 20 minuten, afgaande op de nauwelijks veranderde schaduwen. Deze foto's moeten overigens laat in het panorama-oeuvre van Heinen gedateerd worden. Geheel links op de foto's staan de huizen aan de Jan Luykenstraat, tegenover het museum, die vanaf 1896 gebouwd werden. De foto's moeten in 1897 of 1898 gemaakt zijn. Grotere variaties in tijd ziet men bij twee foto's van de Weteringschans, die Heinen vanaf het Rijksmuseum maakte. Daarop staat, op de hoek van de Weteringschans en de Spiegelgracht, het door Jos Th. J. Cuypers ontworpen hoofdkantoor van de *Onderlinge Vereeniging van Veehouders* (als kraakpand bekend geworden onder de naam *De Grote Wetering*, afb. 9, 10). Op de eerste foto (De Bussy-album nr. 22), is het grootste deel van het gebouw voltooid. Het werd op 30 maart 1893 opgeleverd. Van de toekomstige aanbouw is nog geen spoor te bekennen. Op de tweede opname (*Panorama's...* RPK blad S), vanuit een iets hoger standpunt, is een begin van de aanbouw te zien. De funderingsplannen voor deze uitbreiding van dezelfde architect, werden in juli 1894 goedgekeurd. Het rijp maken van de bouwgrond was blijkbaar al vroeg in mei van dat jaar begonnen, want de kastanjeboom, links aan het water, staat in bloei.³³ Op een foto van het Rijksmuseum (De Bussy-album nr. 23), die vanaf een hoge ver-

Afb. 9. G.H. Heinen, *Weteringschans en Spiegelgracht*, gezien vanaf het Rijksmuseum, ca. 1894. Lichtdruk door Kleinmann & Co., 28,2 x 46,3 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 10. *Weteringschans en Spiegelgracht*, gezien vanaf het Rijksmuseum, 1994. Foto Peter Mookhoek, Rijksmuseum, Amsterdam.

dieping van het eerder bebouwde deel van de Jan Luykenstraat is genomen, is op de achtergrond te zien dat de aanbouw van de *Onderlinge Vereniging van Veehouders* bijna is voltooid. Ook de planten in het plantsoen vlak voor de Weteringschans zijn onmiskenbaar uitgegroeid. De herfst is nog niet ingevallen. Aangezien op 13 februari 1895 de aanbouw werd opgeleverd, moeten de foto's in de zomer van 1894 zijn gemaakt. Een foto van de Binnen-Amstel (De Bussy-album nr. 9, *Panorama's...* RPK blad M) kan tussen 1891 en 1894 gemaakt zijn. Het gebouw van *De Nederlanden van 1845* op het Muntplein, dat op de achtergrond zichtbaar is, heeft er niet lang gestaan. Het werd in 1891 door architect Evert Breman gebouwd om al in 1894 plaats te maken voor Berlages nieuwbouw, die in het daarop volgende jaar werd voltooid. Een foto van de Stadsschouwburg, nog in de bouwschuttingen, is genomen vanaf de Koepelkerk aan het Leidsebosje (De Bussy-album nr. 26). Aan het gebouw wordt de laatste hand gelegd. De foto moet in de zomer 1894 gemaakt zijn. Vanaf dezelfde plaats nam Heinen enige tijd later nog een foto van hetzelfde uitzicht (*Panorama's...* RPK blad Y), maar toen waren de schuttingen verdwenen.

Op basis van dergelijke topografische bijzonderheden zijn de meeste panoramafoto's van Heinen omstreeks 1894 te dateren. Een enkele foto is exact te dateren. Heinen fotografeerde de Stadsschouwburg (De Bussy-album nr. 28) ook vanuit zijn eigen woning er schuin tegenover, aan het Leidseplein 9 (afb. 11). Op een affiche tegen de Stadsschouwburg is de aankondiging te lezen van het toneelstuk *Jolanthe*. Dit lyrisch drama van Henrik Hertz was de openingsvoorstelling van de nieuwe Stadsschouwburg op 1 en 2 september 1894.³⁴

Al beschouwde Heinen het decoratieschilderen ongetwijfeld als zijn hoofdberoep, de serie panoramafoto's is niet zijn enige uitstapje naar de fotografie. Op het omslag van het lichtdrukkenalbum en op de twee los uitgegeven, relatief late, foto's van het Rijksmuseum heeft Heinen vier bekroningen vermeld: Antwerpen 1885 en 1894, Edinburgh 1886 en Scheveningen 1892. *Scheveningen 1892*

betreft een gouden medaille van de *Internationale Sport- Visscherij- en Paardententoonstelling*.³⁵ Heinen heeft niet deelgenomen aan deze tentoonstelling, maar heeft er een aantal mooie en bijzondere foto's gemaakt van de expositiezalen en de Wereldtentoonstellingsachtige oriëntalistische paviljoens. Emrik & Binger drukten naar zijn negatieven de veertien lichtdrukken die samen het album *Herinneringen aan de Internationale Sport- Visscherij- en Paardententoonstelling. Scheveningen Juni-October 1892* vormen.³⁶ Heinen trad ook bij deze serie op als uitgever.

Naast de panoramafoto's van Amsterdam zijn er twee andere fotoseries van de hand van Heinen bekend. Het zojuist genoemde album van de Scheveningse tentoonstelling bevindt zich in het Koninklijk Huisarchief. In 1901 maakte Heinen een serie foto's van de door architect W. Kromhout Czn. ontworpen feestversieringen in Amsterdam ter gelegenheid van de feestelijke ontvangst op 5 maart van koningin Wilhelmina en prins Hendrik.³⁷

Panoramafotografie

Over de vraag of de foto's van Heinen panorama's in strikte zin zijn zou gediscussieerd kunnen worden. Er zit wel enige rek in het begrip: van panoramagebouw met een rondlopende schildering tot het *Kaiser-Panorama*, een cirkelvormige wand waarin stereokijkers waren aangebracht. Men kan aanzitten en, opschuivend van kijker naar kijker, steeds andere stereofoto's bekijken. De voorstellingen van het *Kaiser-Panorama* omvatten plaatsen en taferelen van over de hele wereld; *panoramisch* betekende hier vooral *cosmopolitisch*. Het *Kaiser-Panorama* verder buiten beschouwing latend, wordt het panoramische gezicht meestal bereikt door de ruime beeldhoek, die groter is dan die van het oog, en het hoge standpunt dat zich bovendien op zekere afstand van het onderwerp bevindt. Hoewel er in de 19de eeuw speciale panoramacamera's – met ronddraaiende objectieven bijvoorbeeld – gebouwd zijn³⁸, is daar weinig gebruik van gemaakt. De meeste voorbeelden van panoramafoto's bestaan uit een aantal – meestal twee tot vijf – foto's van gewone afmetingen die met meer of minder raffine-

Afb. 11. G.H. Heinen, *Stadsschouwburg*, gezien vanuit het woonhuis van Heinen op de hoek van het Leidseplein en het Kleine-Gartmanplantsoen, september 1894. Lichtdruk door Kleinmann & Co., 35,4 × 47,5 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

ment aan elkaar zijn geplakt. In Nederland heeft Jacob Olie er een aantal gemaakt.³⁹ Er kan op deze foto's wel eens iets van de voorgrond of de lucht zijn afgesneden, waardoor de verhouding tussen hoogte en breedte iets afwijkt van de gebruikelijke 2:3, 3:4 of 4:5, maar daar blijft het meestal bij. De beeldhoek van de gemonteerde foto's is – ook gezamenlijk – veel kleiner dan 360 graden. Een andere vorm van panoramafotografie is de serie van vier opnamen die vanaf een hoog standpunt in de verschillende windrichtingen zijn gemaakt. Nederlandse voorbeelden daarvan zijn de foto's die Peter Wotke in 1861 maakte vanaf de Laurenstoren in Rotterdam, die van Adolphe Braun uit 1865 vanaf de toren van het Paleis op de Dam en de opnamen die J.N. Bergé rond de eeuwwisseling maakte vanaf de Grote Kerk in Breda.⁴⁰ Een derde soort van panoramafotografie wordt gevormd door *breedbeeldopnamen* waarvan de beeldhoek het midden houdt tussen die van een panorama en die van een

foto van gewone afmetingen. Zij zijn gewoonlijk niet vanaf een hoog standpunt maar vanaf de grond gemaakt. Havens, pleinen en grachten bleken dankbare onderwerpen. Delboy maakte in 1867 dergelijke foto's van de Nieuwe Kerk en Wijnhaven en van het Rijswijkseplein, beide in Den Haag.⁴¹ De panoramafoto's die Heinen maakte zijn een combinatie van de tweede en derde categorie. Vanaf (meestal) hoge standpunten heeft hij steeds één opname gemaakt (of althans in het album opgenomen). De afzonderlijke foto's kunnen niet tegen elkaar gelegd worden om een doorlopend beeld te vormen, wat bij andere series vaak wel mogelijk is. Uitzonderlijk is het aantal foto's dat Heinen op deze wijze maakte. Van Jacob Olie zijn vergelijkbare foto's bekend – ten dele ook uit dezelfde tijd – maar hij heeft nooit op zo uitgebreide schaal gewerkt.⁴² Het bestijgen van de vele hoge punten in en buiten de stad, waarbij Heinen een grote, zware camera en een statief mee moest

zeulen, maakte het samenstellen van het album tot een *tour de force*. Heinen moet de serie met voorbedachte rade gemaakt hebben: ze is eenvoudigweg te groot om samengesteld te kunnen zijn uit een aantal min of meer terloops gemaakte foto's. Hoewel het denkbaar is dat Heinen verschillende keren vooraf schriftelijke toestemming heeft moeten vragen om zijn foto's te maken – zoals Wotke in 1861 moest doen – is er bijvoorbeeld in het archief van het Rijksmuseum niets van terug te vinden. Ook een verzoek om de watertoren van Nieuwer Amstel te beklimmen is in het Gemeentearchief van Amstelveen niet teruggevonden. Waarschijnlijk gebruikte Heinen een camera van het gebruikelijke type, een samenvouwbare statiefcamera waarvan voor- en achterpaneel beweegbaar waren, zodat verticale lijnen van gebouwen niet convergeerden wanneer Heinen zijn camera – vanaf zijn hoge standpunten – schuin naar beneden richtte. Het moet een grootformaat-camera zijn geweest: de negatieven waren van dezelfde afmetingen als de daarvan gemaakte afdraken.

Uitgaven en edities

Het album is, zo laten het omslag en de afzonderlijke bladen zien, door Heinen in eigen beheer uitgegeven. Hij heeft zijn foto's in lichtdruk laten uitvoeren door Kleinmann & Co., drukkers en uitgevers te Amsterdam. Aangezien deze firma per 1 oktober 1894 de naam veranderde van Kleinmann & De Jong in Kleinmann & Co. en bovendien medio 1895 van Amsterdam naar Haarlem verhuisde, moet het album gedrukt zijn tussen die twee data.⁴³ Aangezien het omslag van de exemplaren in het Rijksprentenkabinet en het Gemeentearchief Amsterdam nog de oude naam Kleinmann & De Jong vermelden – terwijl de bladen in die twee exemplaren wel de nieuwe naam voeren – zal het album kort na de naamsverandering gedrukt zijn. Het derde bekende exemplaar, in de collectie van het Leidse prentenkabinet, heeft een iets afwijkend omslag en vermeldt daar – net als op de afzonderlijke bladen – de naam Kleinmann & Co. Amsterdam is in al deze gevallen de vestigingsplaats van de drukkers. Het

Leidse exemplaar lijkt overigens uit twee edities te bestaan: op een aantal afdraken zijn de onderschriften uit een andere letter gezet en is de naam van de fotograaf/uitgever abusievelijk gespeld als *G.H. Heine*.

Albums met losse platen kunnen gemakkelijk incompleet raken. Een inhoudsopgave of nummering ontbreekt, zodat het oorspronkelijke aantal lichtdrukken dat de albums bevatten niet vaststaat. De exemplaren in het Amsterdamse Gemeentearchief en het Leidse prentenkabinet bevatten 26 lichtdrukken; dat in het Rijksprentenkabinet heeft er één minder. Het is niet zo dat de drie exemplaren 25 lichtdrukken gemeenschappelijk hebben: het Leidse exemplaar mist er één uit de serie van het Rijksprentenkabinet; andersom mist het Rijksprentenkabinet er twee die wel in Leiden aanwezig zijn en één die wel in het exemplaar van het Gemeentearchief voorkomt; het Leidse prentenkabinet en het Gemeentearchief hebben beide één afdruk die bij de ander ontbreekt. Het totaal komt daarmee op 27. In het Gemeentearchief is de rode imitatie-marquinieren map bewaard gebleven waarin de lichtdrukken en hun omslag bewaard werden.⁴⁴

Het Gemeentearchief bezit tenminste 12 losse bladen, die hoogstwaarschijnlijk afkomstig zijn uit een uit elkaar geraakt album (ze komen overeen met de lichtdrukken uit het album), en één lichtdruk op handgeschept papier. Aangezien die laatste opname geen bijzonder gebouw of bedrijfspand prominent in beeld brengt, is het niet waarschijnlijk dat er alleen van die opname een lichtdruk in luxe uitvoering werd gemaakt. Daar zouden andere opnamen veel meer voor in aanmerking zijn gekomen. Een luxe editie van het lichtdrukkenalbum is daarmee niet ondenkbaar.

Heinen heeft een aantal foto's afzonderlijk uitgegeven. Het Gemeentearchief bezit tenminste elf losse foto's (daglichtcollodiumzilverdrukken), op karton geplakt, met een gedrukt kader, de vermelding van een aantal bekroningen en het onderschrift *Panorama van Amsterdam*. Op twee van deze foto's is een bekroning vermeld die Heinen in 1894 in Antwerpen zou hebben verworven, terwijl die op de andere ontbreekt. Deze twee zijn op

lichtgroen karton geplakt, de overige op beige. Op de omslagen van alle drie ons bekende exemplaren van het album met lichtdrukken is de in 1894 uitgereikte bekroning ook gememoreerd, zodat het vermoeden gerechtvaardigd is dat de afzonderlijke uitgave van de foto's eerder begon dan de uitgave van het album. De twee losse foto's waarop de bekroning van 1894 is vermeld zijn opnamen van het Rijksmuseum, gezien vanaf de Jan Luykenstraat (afb. 8). De twee zijn kort na elkaar genomen. Dat de negatieven, ondanks de minimale verschillen, beide zijn afgedrukt en uitgegeven, kan het best verklaard worden uit het breken van het ene negatief voordat de gehele oplage gedrukt was of uit het tegelijkertijd drukken vanaf meer dan één negatief ter bekorting van de produktietijd. De voorzorg om meer dan één opname te maken werd wel vaker genomen en was door de kwetsbaarheid van de glazen negatieven geen overbodige luxe.

Ten slotte is er nog het al genoemde album met 28 ingeplakte foto's, eveneens in het Amsterdamse Gemeentearchief. Het komt uit de collectie van uitgeverij/drukkerij J.H. le Cosquino de Bussy.⁴⁵ Aangezien een van de titelbladen de tekst *1882-1894, 25 mei-25 november, 12 1/2 draagt*, zal het huwelijksjubileum van het echtpaar De Bussy-Van der Goot de aanleiding zijn geweest.⁴⁶ Op een volgend blad zijn de handtekeningen gezet van degenen die het album aanboden. Daarna volgt de gecalligrafeerde titel *Amsterdam in 1894* en het wapen van Amsterdam. Van drie van de 32 aanbieders kon vastgesteld worden dat zij uit drukkers- en uitgeverskringen afkomstig waren.⁴⁷ Het is daarom mogelijk dat De Bussy het album aangeboden kreeg door zakelijke relaties. De eerste foto in het album is vanaf een verdieping van een huis op de Turfmarkt genomen en laat het pand Rokin 60 zien, waar in 1883 het hoofdkantoor van uitgeverij en drukkerij J.H. de Bussy werd gevestigd. Deze foto is de enige die betrekking heeft op de jubilaris. De overige foto's geven, net als het lichtdrukkenalbum, een beeld van Amsterdam uit de hoogte. Een aantal van deze foto's zijn afdrukken van dezelfde negatieven als die in lichtdruk zijn afgewerkt, andere zijn varian-

ten daarop of ontbreken in het lichtdrukkenalbum. Opvallend is dat in tien van de voor dit album gebruikte negatieven de initialen *G.H.H.* en een nummer zijn ingekrast (en bij het afdrukken meegedrukt). Van deze negatieven zijn geen lichtdrukken bekend. Het hoogste van deze ingekraste nummers is 16, zodat tenminste zes opnamen ongebruikt bleven voor dit album. Tenminste drie daarvan zijn los aanwezig op het Amsterdamse Gemeentearchief.

Lichtdrukken

Een aantal van Heinens negatieven is zowel op fotografisch papier afgedrukt (en in het De Bussy-album ingeplakt) als in lichtdruk gedrukt en uitgegeven. Zijn de foto's aan enig verval – vooral verbleking – onderhevig geweest, de lichtdrukken zijn na honderd jaar nog even goed als op het moment van vervaardiging. De zilververbindingen van de foto's zijn nu eenmaal minder stabiel dan de inkt waarmee fotomechanische afdrukken als de lichtdruk gemaakt worden. Daar staat tegenover dat de schaduwpartijen van de lichtdrukken vaak zijn 'dichtgelopen' en niet doortekend zijn, terwijl op de fotografische afdrukken in diezelfde partijen nog wel details zijn waar te nemen. De lichtdrukken zijn over het algemeen wat aan de donkere kant. De lange toonschaal (het grote aantal verschillende grijstinten tussen diepzwart en wit), kenmerkend voor lichtdrukken, ontbreekt hier enigszins. Bovendien zijn er hier en daar wat onregelmatigheden zoals puntjes te zien. De oorzaak van de minder perfecte druk moet misschien gezocht worden in de jeugdigheid van de lichtdrukker. Heinrich Kleinmann was ten tijde van het maken van het album pas 24 jaar.⁴⁸ Het album van Heinen moet tot zijn eerste opdrachten behoord hebben. Nadat hij medio 1895 zijn bedrijf naar Haarlem verplaatste, legde hij zich toe op het drukken en uitgeven van portefeilles met vooral kunstreproductie, topografie en architectuur.⁴⁹ Een aantal monografieën over Noord- en Zuidnederlandse kunstenaars en uitgaven van 19de-eeuwse Franse en Nederlandse tekeningen zijn daarvan voorbeelden. Kleinmann was daarnaast de uitgever van de tijdschriften *De*

Jonge Kunst, dat vanaf 1905 verscheen met een omslag van Berlage, en *De Architect*. Voor de illustraties van zijn uitgaven maakte hij vooral gebruik van lichtdrukken.

De lichtdruk behoort met de woodburytypie en de heliogravure tot de mooiste 19de-eeuwse fotomechanische druktechnieken.⁵⁰ Een glasplaat werd bedekt met gedichromatiseerde gelatine die de eigenschap heeft hard te worden door inwerking van licht. Door belichting onder een fotografisch negatief werd de gelatine proportioneel gehard. De plaat werd na belichting in water gespoeld. Terwijl de hard geworden gelatine geen water opnam, zogen de onverhard gebleven delen het water wel op. Ingeïnktd nam de plaat – volgens het principe van de lithografie – de inkt aan of stootte haar af.⁵¹ De lichtdruk liet zich niet gemakkelijk beheersen en werd vooral gebruikt voor luxe en dure uitgaven in kleine oplagen.

Het is overigens een vergissing te menen dat de fotomechanische technieken, zoals de lichtdruk, in de eerste plaats *reproductietechnieken* zijn. Fotomechanische drukken zijn afdrukken van een negatief, geen reproducties van een foto. De lichtdrukken in Heinens *Panorama's en Stadsgezichten van Amsterdam* en de daaraan verwante daglichtcollodiumzilverdrukken in het aan De Bussy aangeboden album zijn naar *dezelfde* negatieven gemaakt. De lichtdrukken zijn geen reproducties van de fotografische afdrukken: de twee series zijn alleen op verschillende manieren en met verschillende lichtgevoelige materialen gemaakt.

Dat panoramafoto's rond de eeuwwisseling een gewild onderwerp waren, mag bijvoorbeeld blijken uit de drieklaps ansichtkaart die in 1899 door J.H. Schaefer werd uitgegeven. Afgebeeld is het panorama dat Heinen in de zomer van 1894 maakte, vanaf de Koeplkerk, gezien naar de Leidsekade en het Leidseplein (De Bussy-album nr. 26). Op de ansichtkaart zoekt men tevergeefs naar de naam van de fotograaf. Zelfs het monogram van Heinen rechts onderaan de foto is kunstig weggewerkt in de brede ondermarge.⁵²

Appendix

Hieronder zijn drie lijsten opgenomen: 1) de panorama's die zich in het album *Panorama's en Stadsgezichten van Amsterdam*, zoals zij voorkomen in het exemplaar van het Rijksprentenkabinet bevinden, 2) de panoramafoto's in het album van De Bussy in het Gemeentearchief Amsterdam en 3) de losse panoramafoto's, eveneens in het Gemeentearchief Amsterdam.

1 Serie van 25 lichtdrukken in een omslag, getiteld *Panorama's en Stadsgezichten van Amsterdam, opname en uitgave van G.H. Heinen, schilder en fotograaf*, gedrukt door Kleinman & Co., Rijksprentenkabinet. Op alle lichtdrukken, met uitzondering van één, is in blinddruk midden onder het panorama gestempeld *G.H. Heinen Amsterdam / Schilder en Fotograaf*. De bladen hebben het inventarisnummer van het album, gevolgd door een letter. Aangezien het omslag de letter A kreeg, dragen de 25 bladen de letters B t/m Z. De mededelingen tussen vierkante haken verwijzen naar de pendant in het De Bussy-album [De Bussy + nr.] of naar de overeenkomende losse foto's in het Gemeentearchief Amsterdam [GAA + inv. nr.]. De onderschriften van de lichtdrukken zijn hier cursief weergegeven.

- B Nieuwe Vaart en Kattenburgergracht, gezien vanaf de Oosterkerk: *Zuiderkerk, Nieuwe Vaart, Paleis, Westerkerk, Montalbaanstoren, Oudekerk, St. Nicolaas-kerk, Rijks Marinewerf, Kattenburgergracht*, 28,1 x 47,8 cm.
- C Oosterdok en Oosterhoofd, gezien vanaf het Meteorologisch Instituut (gebouw voor Algemene Dienst) aan de kop van de Oostelijke Handelskade: *Paleis voor Volkswlijt, de Ruijterkade, Mozes en Aärons-kerk, Montalbaanstoren, Zuiderkerk, Oosterdok, Oosterhoofd, Oudekerk, Paleis, Nieuwekerk, Badhuis, St. Nicolaas-kerk*, 28 x 46,8 cm.
- D Oosterdok met oorlogsschepen, gezien vanaf de directeurswoningen aan de Marinewerfkade (afgebroken voor de aanleg van de IJtunnel): *Oosterspoor*,

- Rijks Marinewerf, Oorlogsschepen, Oosterdok*, 28,8 x 47,7 cm [variant van De Bussy nr. 9: zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip].
- E Oosterdok en Handelskade, gezien vanaf de Prins Hendrikkade bij het 's Gravenhekje: *Oosterdok, Handelskade*, 26,9 x 47,7 cm.
- F Centraal Station, gezien vanaf de St. Nicolaaskerk: *Kerk 'de Posthoorn', Administratiegebouw, Eilandskerk, Kamperhoofd, Noord-Hollandsche Tram, Centraal Station*, 27,7 x 46,1 cm [De Bussy nr. 5].
- G Centraal Station, Prins Hendrikkade en St. Nicolaaskerk: *Centraal Station, Handelskade, Kamperhoofd, Oosterdok, Oosterkerk, St. Nicolaas-kerk, Prins Hendrikkade*, 27,7 x 46,5 cm [De Bussy nr. 4].
- H Prins Hendrikkade en St. Nicolaaskerk, vanaf het Centraal Station: *De 'Wasseenaar', Oosterdok, Montalbaanstoren, St. Nicolaas-kerk, Mozes en Aärons-kerk, Paleis voor Volksvlijt*, 28,3 x 46 cm [De Bussy nr. 6].
- I Prins Hendrikkade, Schreierstoren, St. Nicolaaskerk en Victoria Hotel: *Geldersche Kade, Schreierstoren, O.Z. Kolk, St. Nicolaas-kerk, Westerkerk, Victorialhôtel, Ronde Luthersche kerk*, 27,7 x 44,8 cm [De Bussy nr. 7].
- J Damrak gezien vanaf het Centraal Station: *Prins Hendrikkade, Zuiderkerk, Oudekerk, Nieuwenbrug, Damrak, Beurs, Paleis*, 28,3 x 46 cm [De Bussy nr. 3].
- K O.Z. Voorburgwal bij de Damstraat, gezien vanaf de hoek van de O.Z. Voorburgwal en de Oude Doelenstraat: *Damstraat, O.Z. Voorburgwal, Oudekerk, St. Nicolaas-kerk*, 27,6 x 44,8 cm.
- L Kloveniersburgwal, gezien vanaf het dak van het Doelen Hotel: *Oudekerk, Centraal Station, St. Nicolaas-kerk, Doelen-Hôtel, Nieuwmarkt, Kloveniersburgwal, Zuiderkerk, Montalbaanstoren*, 27,1 x 44,7 cm [De Bussy nr. 13].
- M Binnen-Amstel, gezien vanaf Amstel 3 of 5 (nu stadhuis) naar de Munt: *Panopticum, Binnen-Amstel, Munttoren, Koningsbrug, Kerk 'de Krijtberg', Doelen-Hôtel*, 27,9 x 46,4 cm [De Bussy nr. 14].
- N Binnen-Amstel met schutsluizen, gezien vanaf het dak van het Amstel Hotel naar de Blauwbrug: *Binnen-Amstel, Achtergracht, Westerkerk, Schutsluizen, Paleis, Magerebrug, Blauwbrug, Ronde Lutherse kerk, Zuiderkerk*, 28,2 x 45,8 cm [variant van De Bussy nr. 15: zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip].
- O Amstedijk bij Ceintuurbaan, gezien vanaf het dak van Amstedijk 42 naar het Amstel Hotel: *Paleis voor Volksvlijt, Paleis, Amstedijk, Amstel, Amstel-Hôtel, Roei- en Zeilvereniging 'de Hoop', Weesperzijde*, 27,5 x 44,8 cm.
- P Paleis voor Volksvlijt en Hoge Sluis, gezien vanaf het Amstel Hotel: *Sarphatinkade, Paleis voor Volksvlijt, Hoogesluis, Amstel*, 28,4 x 46 cm [variant van De Bussy nr. 16: zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip].
- Q Stadhouderskade, gezien in westelijke richting vanaf de westelijke middentoren van het Rijksmuseum: *P.C. Hoofstraat, Gevangenis, Kerk der Vrije Gemeente, Stadhouderskade, Weteringschans, Westerkerk*, 27,9 x 45 cm.
- R Stadhouderskade, gezien naar het oosten vanaf de oostelijke middentoren van het Rijksmuseum: *Weteringstraat, Lijnbaan-gracht, Paleis voor Volksvlijt, Singelgracht, Stadhouderskade, Watertoren van Nieuwer-Amstel*, 28,1 x 45,9 cm.
- S Weteringschans en Spiegelgracht, gezien vanaf het Rijksmuseum: *Kerk 'de Posthoorn', Kerk 'de Krijtberg', Paleis, Oudekerk, Spiegelgracht, St. Nicolaas-kerk, Zuiderkerk, Weteringschans*, 28,1 x 46,1 cm.
- T Rijksmuseum, gezien vanaf een hoge verdieping van een pand in de Jan Luykenstraat ten zuiden van de Hobbemastraat: *Stadhouderskade, Hobbema-straat, Rijksmuseum-gebouwen, Jan Luyken-straat, Ruijsdaelkade*, 27,7 x 46,5 cm [De Bussy nr. 23].
- U Frederiksplein en Weteringschans, gezien vanaf het Paleis voor Volksvlijt: *Weteringschans, Lijnbaansgracht, Frederiksplein*, 27,7 x 46,1 cm.
- V Sarphatistraat en Hoge Sluis, gezien vanaf het Paleis voor Volksvlijt: *Binnen-Amstel, Sarphatistraat, Hoogesluis*,

- Amstel-Hôtel*, 27,7 x 46,8 cm [De Bussy nr. 18].
- w Frederiksplein en Utrechtsestraat, gezien vanaf het Paleis voor Volksvlucht: *Frederiksplein, Utrechtschestraat, Frederiksplein*, 27,7 x 47 cm [De Bussy nr. 19].
- x Stadsschouwburg, gezien vanuit de woning van Heinen, Leidseplein 9, op de hoek van het Kleine-Gartmanplantsoen: *Politie en Brandweer, American-Hôtel, Stads-Schouwburg, Leidscheplein*, 33,9 x 47,8 cm [De Bussy nr. 28].
- y Leidseplein, gezien vanaf de Koepelkerk: *Leidschekade, Brandweer en Politie, Stadsschouwburg, Leidschestraat, Leidscheplein, Leidschekade*, 27,8 x 46,6 cm [De Bussy nr. 27].
- z Singelgracht en Leidsekade, gezien naar de Koepelkerk en het Rijksmuseum: *Stads-Schouwburg, Leidschekade, American-Hôtel, Brandweer, Singelgracht, Rijks-Museum, Leidsche boschje, Overtoomsche vaart, Elfde Kerk* [= Koepelkerk], 27,7, x 46,5 cm [De Bussy nr. 25].
2. Album van J.H. le Cosquino de Bussy met 28 ingeplakte foto's, alle 27,7 x 46,8 cm, getiteld *Amsterdam in 1894*, Gemeentearchief Amsterdam (album nr. 116). De cijfers tussen vierkante haken verwijzen naar de pendant in lichtdruk in de albums van het Rijksprentenkabinet [RPK + letter] en het Gemeentearchief Amsterdam [GAA + nr.]. De titels van de foto's zijn hier cursief weergegeven.
- 1 *Rokin 60*, vanaf de Oude Turfmarkt.
  - 2 *Dam*, vanaf hoek Damstraat/Dam [GAA blad 1].
  - 3 *Damrak*, vanaf het Centraal Station [RPK blad J, GAA blad 5].
  - 4 *Stationseiland*, vanaf hoek Prins Hendrik-kade/Martelaarsgracht [RPK blad G, GAA blad 3].
  - 5 *Centraal Station*, vanaf de St. Nicolaas-kerk [RPK blad F, GAA blad 2].
  - 6 *St. Nicolaas Kerk*, vanaf het Centraal Station [RPK blad H, GAA blad 4].
  - 7 *Schrijvers Toren*, vanaf de spoorbrug ten oosten van het Centraal Station [RPK blad I, GAA blad 6].
  - 8 *De Ruyterkade*, vanaf het Meteorologisch Instituut (gebouw voor Algemene Dienst) aan de kop van de Oostelijke Handelskade (gesloopt in 1975). Monogram r.o.: G.H.H.14.
  - 9 *'s Rijks Marinedok*, vanaf het Meteorologisch Instituut (gebouw voor Algemene Dienst) aan de kop van de Oostelijke Handelskade [variant op RPK blad D en GAA blad 23; zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip].
  - 10 *IJgracht*, vanaf de Prins Hendrikkade in de buurt van het 's Gravenhekje. Monogram r.m.: G.H.H.15.
  - 11 *Waterlooplein*, vanaf de Zuiderkerk. Monogram l.o.: G.H.H.4.
  - 12 *Grootboek der Nat. Schuld* (O.I. Huis aan de Kloveniersburgwal), vanaf de Zuiderkerk. Monogram l.o.: G.H.H.3.
  - 13 *Kloveniersburgwal*, vanaf het dak van het Doelenhotel [RPK blad L, GAA blad 7].
  - 14 *Binnenamstel*, vanaf Amstel 3 of 5, waar nu het Stadhuis staat [RPK blad M, GAA blad 9].
  - 15 *Amstel Schutsluizen*, vanaf het dak van het Amstel Hotel [variant op RPK blad N en GAA blad 10; zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip].
  - 16 *Hoogesluit*, vanaf het dak van het Amstel Hotel [variant op RPK blad P en GAA blad 12; zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip].
  - 17 *Buitenamstel*, vanaf de watertoren van Nieuwer Amstel. Monogram m.l. G.H.H.16.
  - 18 *Sarphatistraat*, vanaf het Paleis voor Volksvlucht [RPK blad V, GAA blad 13].
  - 19 *Utrechtschestraat*, vanaf het Paleis voor Volksvlucht [RPK blad W, GAA blad 15].
  - 20 *Frederiksplein*, vanaf het Paleis voor Volksvlucht. Monogram r.o.: G.H.H.6.
  - 21 *Weteringpoort*, vanuit de oostelijke mid-dentoren van het Rijksmuseum. Monogram l.o. G.H.H.2.
  - 22 *Weteringschans*, vanaf het Rijksmuseum. Monogram l.o.: G.H.H.1.
  - 23 *'s Rijks Museum*, vanaf een hoge verdieping van een pand in de Jan Luykenstraat. De Jan Luykenstraat tegenover het museum is nog niet bebouwd; in 1896 werd hiermee begonnen. [RPK blad T, GAA blad 16].

- 24 *Stadhouderskade*, vanaf de Koepelkerk (nu Marriot Hotel). Rechts is een gevel-fragment van het Diaconie Weeshuis (later hoofdkantoor van het G.E.B.) zichtbaar. Monogram m.o.: G.H.H.12 [geen lichtdruk bekend].
- 25 *Leidschebosch*, vanaf hoek Nassaukade/2de Helmersstraat [RPK blad Z, GAA blad 20].
- 26 *Leidschekade*, vanaf de Koepelkerk (nu Marriot Hotel). Monogram r.o.: G.H.H.10. De Stadsschouwburg is zo goed als af, maar er staat nog een schutting omheen, zomer 1894.
- 27 *Leidscheplein*, vanaf de Koepelkerk (nu Marriot Hotel). De Stadsschouwburg is af, de schutting is weg. [RPK blad Y, GAA blad 21].
- 28 *Stadsschouwburg*, gezien vanuit de woning van Heinen, Leidseplein 9, op de hoek van het Kleine-Gartmanplantsoen. Op het aanplakbiljet aan de schouwburg wordt de voorstelling Jolanthe aangekondigd, de openingsvoorstelling van de Stadsschouwburg op 1 september 1894 en volgende dagen. De lantarenpalen zijn zojuist geschilderd: *NAT* [RPK blad X, GAA blad 22].
3. Afzonderlijke panoramafoto's in het Gemeentearchief Amsterdam. Tenzij anders vermeld zijn de foto's op crèmekleurig passepartoutkarton gemonteerd, van kaders voorzien en getiteld *Panorama van Amsterdam* en zijn de bekroningen van Heinen vermeld (*Bekroond in Antwerpen in 1885, te Edinburg in 1886 en te Scheveningen in 1892 met de Gouden Medaille*). In twee gevallen is een bekroning uit 1894 vermeld. Tussen vierkante haken wordt verwezen naar overeenkomstige lichtdrukken in de albums van het Rijksprentenkabinet [RPK + letter] en het Gemeentearchief Amsterdam [GAA + cijfer] en naar de foto's in het De Bussy-album. De foto's hebben geen onderschriften of afzonderlijke titels; ter identificatie zijn hier de inventarisnummers vermeld.
- M 84-18 Binnen-Amstel met schutsluizen, gezien vanaf het dak van het Amstel Hotel, 29,2 x 48,5 cm [variant op De Bussy nr. 15 en RPK blad N: zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip].
- M 84-43 St. Nicolaaskerk, gezien vanaf het Centraal Station, 29,4 x 47,9 cm [RPK blad H, GAA blad 4].
- M 91-1 Leidseplein, gezien vanaf de Koepelkerk, 28,8 x 48,3 cm. Monogram m.o.: G.H.H.11. Geen kader e.d. Rondom de Stadsschouwburg staat een schutting.
- M 91-10 Frederiksplein en Utrechtsestraat, gezien vanaf het Paleis voor Volksvlucht, 29,2 x 48,5 cm. Monogram m.o.: G.H.H.5.
- M 91-13 Stadhouderskade, gezien vanaf Koepelkerk naar het Rijksmuseum, 29,4 x 48,5 cm [variant op De Bussy nr. 24: zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip].
- M 91-19 Leidseplein vanaf de Koepelkerk, 28,9 x 47,8 cm. Geen kader e.d. [De Bussy nr. 27].
- M 91-30 Rijksmuseum vanuit de Jan Luykenstraat, vanaf straatniveau, ca. 1897/1898, 30,8 x 48,5 cm. Bekroning Antwerpen 1894. Variant op G 175-4: zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip.
- G 175-3 Zwanenburgwal en Waterlooplein, gezien vanaf de Zuiderkerkstoren, 28,1 x 48 cm [De Bussy nr. 11].
- G 175-4 Rijksmuseum, gezien vanuit Jan Luykenstraat vanaf straatniveau, ca. 1897/1898, 30,8 x 48,7 cm. Bekroning Antwerpen 1894. Variant op G 91-30: zelfde standpunt, zelfde dag, ander tijdstip.
- G 175-5 Dam (noordwestzijde) met Paleis en Nieuwe Kerk, 29,7 x 48,8 cm.
- G 175-6 St. Nicolaaskerk, gezien vanaf het Centraal Station, 28,3 x 48 cm. Monogram l.o.: G.H.H.9.

Noten

¹ Van Maurik, *Toen ik nog jong was*, Amsterdam 1901.

² Van Maurik, *op. cit.* (noot 1), p. 8.

³ Van Maurik, *op. cit.* (noot 1), p. 12.

⁴ De serie lichtdrukken behoorde oorspronkelijk tot de verzameling Hartkamp.

⁵ Met dank aan de heer P. Meerdink, streekarchivaris van Oost-Gelderland. Gegevens met betrekking tot de genealogie van G.H. Heinen zijn ontleend aan J.G. ter Horst, 'Het schilderij G.H. Heinen', in *De Panne* (orgaan van de Vereniging Oudheidkamer Aalten) 9 nr. 4 (oktober 1989), pp. 3-5.

⁶ Met dank aan de heer P. Meerdink, streekarchivaris van Oost-Gelderland. *De Week Geïllustreerd* 13 nr. 6 (mei 1914), p. 96. *De Week Geïllustreerd* verscheen wekelijks als supplement op de *Wereld-Kroniek, geïllustreerd nieuwsblad voor iedereen*.

⁷ Ter Horst, *op. cit.* (noot 5), p. 4.

⁸ Gegevens ontleend aan het bevolkingsregister en de adresboeken van Amsterdam in het Gemeentearchief Amsterdam. Heinen woonde achtereenvolgens in de Barndesteeg 18 (vanaf 8 januari 1879), op de Oudezijds Voorburgwal 7 (vanaf augustus 1879), Binnen Amstel 152 (vanaf januari 1883), het Leidseplein 9 (vanaf november 1887) en de Amstelveenseweg 148 (vanaf 1907). Het is mogelijk dat Heinen enige tijd zijn atelier op het Leidseplein heeft aangehouden. Onder foto's die Heinen maakte van de feestversiering ter gelegenheid van de intocht in Amsterdam van koningin Wilhelmina en prins Hendrik op 5 maart 1901 staat als adres van Heinen vermeld Leidseplein 19. Pas in 1910 vond deze vernummering plaats; toen woonde Heinen al niet meer op dit adres, maar had hij er misschien nog wel zijn atelier.

⁹ Maria Streuli werd op 7 april 1858 te Horgen, in het kanton Zürich in Zwitserland, geboren als dochter van Johannes Streuli en Anna Barbara Bodmer. De kinderen van het echtpaar Heinen-Streuli waren achtereenvolgens: Marie (3 november 1881), Anna Antonette (3 november 1882), Elisa (30 juni 1884), Martha (6 oktober 1885), Louisa (3 juni 1888), Margaritha (9 juni 1889), Hendrik (26 mei 1893, hij stierf nog dezelfde dag), Hendrik (23 augustus 1894) en Jan (17 april 1897), allen te Amsterdam geboren. Gegevens ontleend aan de ringregisters nrs. 817 en 813, Gemeentearchief Amsterdam. Maria Streuli stierf op 26 september 1930 in Den Haag (mededeling van Anneke van Veen,

conservator fotografie, Gemeentearchief Amsterdam).

¹⁰ Zie noot 6.

¹¹ Brief van G.H. Heinen aan Jos. Driessen, 20 maart 1929 (Museum Frederikshuus, archief van de Vereniging Oudheidkamer, Aalten).

¹² Zie noot 11 en brief van G.H. Heinen aan het bestuur van de Vereniging Oudheidkamer, 30 maart 1929 (Museum Frederikshuus, archief van de Vereniging Oudheidkamer, Aalten).

¹³ Ter Horst, *op. cit.* (noot 5), pp. 4-5.

¹⁴ *De Kunstwereld. Weekblad voor Nederland en België, gewijd aan Letteren, Tooneel, Muziek, Schilder-, Bouw- en Beeldhouwkunst* 1 nr. 26 (1894).

¹⁵ Zie Bert Vreeken en Ester Wouthuysen, *De Grand Hotels van Amsterdam*, Den Haag 1987, pp. 66, 140, 145, 152.

¹⁶ *De Amsterdammer* 29 april 1883, *Algemeen Handelsblad* 30 april 1883 en *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 29 april 1883, Gemeentearchief Amsterdam, knipselverzameling Hartkamp portefeuille 68, fo. 17603.

¹⁷ *Nieuws van den Dag* 1 maart 1887.

¹⁸ *De Opmerker* 23 augustus 1890.

¹⁹ *Algemeen Handelsblad* 15 december 1899.

²⁰ *Nieuws van den Dag* 20 en 21 november 1917 en Gemeentearchief Amsterdam, persverzameling fo. 16051 en 16052.

²¹ Veel informatie is ontleend aan: Henk ten Dam, *Mijn Ten Damse Komaf, een familiechroniek* deel IV, uitgave in eigen beheer, Zwolle 1992, pp. 130, 135, 136. P. Meerdink, streekarchivaris van Oost-Gelderland, maakte ons attent op deze uitgave.

²² Op 7 juni 1890 kwam Gerrit Jan Prins bij G.H. Heinen op Leidseplein 9 wonen; hij stond ingeschreven als winkelbediende.

²³ *Aaltensche Courant* 19 april 1902.

²⁴ E. M. Smilda, *Aalten in oude ansichten* 1, Zaltbommel 1971, afb. 57.

²⁵ Ten Dam, *op. cit.* (noot 21), p. 755a.

²⁶ Wat betreft de decoraties in het Centraal Station zie ook W. van Leeuwen en H. Romers, *Een spoor van verbeelding, 150 jaar monumentale kunst en decoratie aan Nederlandse stationsgebouwen*, z.p. 1988, pp. 18-28 en Aart Oxenaar, *Centraal Station Amsterdam. Paleis voor de reiziger*, Den Haag 1989.

²⁷ *Algemeen Handelsblad* 18 oktober 1889. Een tweede ingezonden brief van Heinen, nu over de

naamgeving in verschillende talen van de als wanddecoratie uitgevoerde kaarten en plattegronden, verscheen in het *Nieuws van den Dag* van 17 oktober 1889.

²⁸ Bij de Kamer van Koophandel van Amsterdam, waar we dachten meer over het schildersbedrijf van Heinen te vinden, stond hij niet ingeschreven. Een verplichting tot inschrijving bestond indertijd nog niet.

²⁹ Op de vraag wat het aandeel van Heinen is geweest bij de decoraties in de stations van Enschede en Antwerpen en of er in Antwerpen (het station van Enschede is afgebroken) nog iets van over is, hopen we in een ander bestek nog eens in te gaan.

³⁰ Een uitzondering hierop vormt: R. van Venetië en A. Zondervan, *Geschiedenis van de Nederlandse architectuurfotografie*, Rotterdam 1989, pp. 59, 134. Hier is een foto van Heinen afgebeeld en zijn enkele biografische gegevens vastgelegd.

³¹ Ph. M. Bosscher, 'Amsterdam als Marinebasis', *Marineblad* (1965), p. 560.

³² De Bussy-album (Gemeentearchief Amsterdam) nr. 16 resp. album in het Rijksprentenkabinet blad P. Met dank aan Anneke van Veen.

³³ Gemeentearchief Amsterdam, archief 5221 nr. 4649, Weteringschans 81 t/m 89.

³⁴ *Jolanthe (König René's Tochter)*, een lyrisch drama in één bedrijf van Henrik Hertz, metrisch vertaald uit het Duits door J.L. Wertheim, met daarvoor gecomponeerde muziek door mej. C. van Oosterzee.

³⁵ De medaille bevindt zich in het Museum Frederikshuis in Aalten.

³⁶ Met dank aan Annet Zondervan.

³⁷ De titels van de foto's luiden: *Feestversiering Keizersgracht* (33 x 47,9 cm), *Feestversiering Heerengracht* (33,2 x 46,5 cm) en *Feestversiering Rokin* (33,5 x 47,8 cm), alle in het Gemeentearchief Amsterdam, fotodoos Hist. M.

³⁸ Zie Brian Coe, *De camera van Daguerre tot nu*, Amsterdam/Brussel 1978, pp. 169-176.

³⁹ Zie I.H. van Eeghen, *Amsterdam in de tweede helft der XIXe eeuw gezien door Jacob Olie Jacobsz.*, Amsterdam 1960, nrs. 35-36 en 167-168, en Kees Nieuwenhuijzen (samenstelling), *Jacob Olie, Amsterdam gefotografeerd, 1860-1905*, Amsterdam 1973, pp. 46-47 en 76-77.

⁴⁰ Zie voor afbeeldingen: Ingeborg Th. Leijerzapf en Marjan Maandag, 'Peter Wotke', in: Ingeborg Th. Leijerzapf (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie in monografieën en thema-artikelen*, Alphen aan den Rijn/Amster-

dam 1984 e.v., cat. tent. *In relatie tot Van Gogh. Fotografie van tijdgenoten*, Amsterdam (Stedelijk Museum) 1990, pp. 36-37, en Pierre van der Pol, *Breda's oudste foto's*, Tilburg 1992, pp. 94-95.

⁴¹ Zie voor afbeeldingen van deze twee foto's: L.J. van der Haer, *'s-Gravenhage gefotografeerd tusschen de jaren 1860-1870*, Delft z.j. [1968], pp. 56-57 en 72-73.

⁴² Zie I.H. van Eeghen, *op. cit.* (noot 39), nrs. 39, 40, 47, 49, 50, 60, 71, 72, 74, 81, 86, 134, 155.

⁴³ Documentatie in de bibliotheek van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Amsterdam.

⁴⁴ Deze map is, voor zover bekend, alleen bewaard in het Gemeentearchief van Amsterdam. De omslagen van de exemplaren in het Rijksprentenkabinet en het Gemeentearchief Amsterdam hebben op de rug rood band, conform de map in het Gemeentearchief waarin het geheel opgeborgen was.

⁴⁵ Album nr. 116, Topografische Atlas van het Gemeentearchief Amsterdam.

⁴⁶ Gemeentearchief Amsterdam, huwelijksakte d.d. 25 mei 1882: Jacob Herman le Cosquino De Bussy, uitgever, geboren op 7 april 1848 te Utrecht, zoon van Louis Philiber le Cosquino de Bussy en Constantia Elisabeth Weenink, werd op die datum in de echt verbonden met Elize Anna Theodora van der Goot, geboren op 7 maart 1856 te Amsterdam.

⁴⁷ In het adresboek van Amsterdam 1894-1895 zijn de volgende personen gevonden: Bern. J. Veldhuis, Stadhouderskade 5, dir. uitgever van de *Mijncourant* en van *De Eendracht*, J.H.G. Weenink, Prinsengracht 447, boekdrukker en boekbinder, W.C. en K. de Wit, Prins Hendrik-kade 183, *Civiel Ingenieur en commissionair in machineriën*. Weenink was tevens familie (van moederszijde) van mevrouw De Bussy-Van der Goot.

⁴⁸ Heinrich Kleinmann werd op 12 maart 1870 geboren te Winden (Gemeentearchief Haarlem, bevolkingsregister).

⁴⁹ Zie de ongedateerde fondscatalogus *Ouvrages artistiques publiés par H. Kleinmann & Cie, Imprimeurs-Éditeurs. Haarlem - Hollande* (bibliotheek Gemeentearchief Haarlem).

⁵⁰ De lichtdruk werd en wordt ook wel collotypie of fototypie genoemd, de woodburytypie fotoglyptie, de heliogravure ook wel fotogravure.

⁵¹ Met dank aan Ad van Iersel en Johan de Zoete.

⁵² Topografische Atlas van het Gemeentearchief van Amsterdam, onder vogelvluchtfoto's.